

ԱՉԱՏ ԲՈՁՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՊԱՊՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԸ ՎԱՂ ԵՎ ՁԱՐԳԱՅԱԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

**(առաջին շփումներից մինչև 1198 թ. եկեղեցական
միության հաստատումը)**

(P. Halfter, Das Papsttum und die Armenier im frühen und hohen Mittelalter: von den ersten Kontakten bis zur Fixierung der Kirchenunion im Jahre 1198) / von Peter Halfter. - Köln; Weimar; Wien; Böhlau Verlag, 1996, 350 S.[Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J.F.Böhmer, Regesta Imperii 15])

Հայոց եկեղեցու և Հռոմի Պապության բազմակողմանի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունն ունի գրեթե երեք ու կես հարյուրամյակի պատմություն¹: Ի դարում պրպտումներն այս բնագավառում նոր որակ ստացան, Հայտնաբերվեցին բազմաթիվ նոր վավերագրեր, գիտական տարբեր դպրոցներ Հռոմի Հեռ փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը հարստացրեցին նոր մոտեցումներով ու լուծումներով: Դեռևս դարասկզբին Հիսուսյան Հայր

¹ Պատմաբանաիրական և ասպածառական բազմակողմանի ուսումնասիրության Հիմքերը դրել է Թեոֆիլոսյան կրոնավոր Կղեմես Գալանտը «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայա Հա. 1-2, (Հռոմ, 1650-1658) երկնգու (Հայերեն-լատիներեն) ուսումնասիրության մեջ: Այդ գրքի բոլոր Հնատիպ Հրատարակութունների նկարագրությունը աե'ս Ն.Ա.Ռեկանյան, Ք.Ա.Կորկոտյան, Ա.Մ.Ավալյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Երևան, 1988, էջ 32-34, 37-38, 110-112:

Ֆրանսուա Թուրնեբիզը² և հատկապես Կ.Պոլսի Պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանն³ ընդհանրացրեցին Հայոց Եկեղեցու պատմության ուսումնասիրության ձեռքբերումները՝ մի շարք սկզբունքային հարցերում ցուցաբերելով հակադիր մոտեցումներ: Այնուհետև ուսումնասիրությունը ծավալվեց ավելի մասնավոր խնդիրների շուրջ: Եվ ահա Ի դարավերջին կրկին բարեբախտությունն ունեցանք ականատես լինելու մի նոր աշխատության ծննդի, որի հեղինակը փորձել է ընդհանրացնել եվրոպալեզու հայագիտության և եվրոպական միջնադարագիտության նվաճումներն այս բնագավառում՝ քննության նյութ դարձնելով Հայոց Եկեղեցու փոխհարաբերությունները Հռոմի Պապության հետ 1198 թ. տեղի ունեցած երկու Եկեղեցիների միության բանակցությունների և գերմանական Շտաուֆեր կայսրերի կողմից Կիլիկյան Հայաստանի թագավորությունը ճանաչելու լույսի ներքո⁴:

Աշխատանքը բաղկացած է առաջաբանից, երեք մասից, ոգտագործված հապավումների, սկզբնաղբյուրների, գրականության և հատուկ անունների ցանկերից: Այն, իբրև դոկտորական ավարտաճառ, 1993 թ. ներկայացվել է Թյուրինգենի էմբերհարդտ-Կարլս-Համալսարանին և հեղինակին բերել ակնկալված կոչումը:

Առաջաբանում հեղինակը բարձր է գնահատում այս թեմային վերաբերող Հայերենով պահպանված վավերագրագիտական նյութը, որի ավելի մասնագիտական հետազոտությունը թողնում է ապագային⁵: Պ. Հալֆտերն անդրադառնում է նաև իրեն հետաքրքրող թեմային վերաբերող սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների եվրոպալեզու կարևորագույն հրատարակություններին՝ մասնավորապես գնահատելով այն աշխատությունները, որոնք Հայոց Եկեղեցու փոխհարաբերությունները Հռոմի հետ դիտարկել են երկու կողմերի քաղաքական շահերի ետնախորքի վրա⁶:

Մենագրության ներածական մասում (էջ 17-84) հեղինակն անդրադառնում է Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ճանապարհներին,

² Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris [1910].

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչև մեր օրերը յաբակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ, հտ. Ա- Գ, Կ. Պոլս-Երուսաղէմ, 1912-1927:

⁴ Հեղինակը գիտական աշխարհին ծանոթ է նաև Die Staufer und Armenien, տե՛ս Von Schwaben bis Jerusalem. Facetten staufischer Geschichte, hg. o. Lorenz S. u. Schmidt U., Sigmaringen 1995 (=Veröffentlichungen des Armenischen Instituts Nr. 61), S. 188-208 հետազոտությանը, որի մեջ արծարծված խնդիրները լայնորեն մեկնաբանվել են գրախոսվող մենագրությունում:

⁵ Պետք է նշել, որ Պ. Հալֆտերը թեպետ լեզվական խոչընդոտի պատճառով ուղղակիորեն չի ոգտվում Հայերեն հրապարակումներից և սկզբնաղբյուրներից, սակայն իր բարեկամ Անգրեա Եմիլդտի և Հրապարակված եվրոպալեզու թարգմանությունների միջոցով, բավական հաջող փորձում է հաղթահարել այդ բացը:

⁶ Հեղինակը բարձր է գնահատում ժամանակակից ուսումնասիրողներ Գ. Վինկլերի, Զ. Ֆրե-ձեի, Բ. Համիլտոնի, Վ. Մալինկիի աշխատանքները:

ինքնագլուխ ազգային (Ավտոկեֆալ) եկեղեցու ձևավորման պատմական հանգամանքներին և, հիմնվելով եվրոպալեզու գրականության⁷ և Հռոմեական կայսրությունում քաղաքական իրադարձությունների տրամաբանական վերլուծության վրա, Հայաստանի քրիստոնեացումը թվագրում է 311/12 թ.: Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքական պայքարի մթնոլորտում լուսաբանում է Հայոց եկեղեցու անցած պատմական ճանապարհի որոշ առանձնահատկություններ, անդրադառնում Պաշտոնի և Աղբիւսոսյան տների հակամարտությանը, Հայոց գրերի գյուտին, առաջին աստվածաբանական վեճերին, քրիստոնեության պաշտպանության համար ե դարում Հայաստանում բռնկված ապստամբություններին⁸, բյուզանդա-արաբական պատերազմներին և է դարի Հայ-Հունական եկեղեցական փոխհարաբերություններին: Պ. Հալֆտերն ամբողջ ենթավերնագիր է նվիրում վաղ չրջանում Հռոմ քաղաքի և նրա Հոգևոր առաջնորդության նկատմամբ Հայոց եկեղեցու ունեցած վերաբերմունքին: Քննարկելով Տիեզերական եկեղեցու վերաբերյալ Հայոց մատենագրության պատկերացումները, հեղինակն անդրադառնում է մինչև ԺԱ դարը ստեղծված պատմական երկերի և Դաշանց թղթի փոխադրեցությանը և խաչակրաց արշավանքների դարաշրջանում այդ փաստաթղթի նշանակությանը:

Աշխատության երկրորդ՝ հիմնական մասում հեղինակն ուսումնասիրում է Թ-ԺԲ դարերում Հռոմի Պապության հետ Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները՝ մասնավորապես անդրադառնալով Նիկողայոս Ա (858-867), Բենեդիկտոս է (974-983) և Գրիգոր է (1073-1085) Պապերի ժամանակաշրջանում Հռոմի դիվանատանը պահպանված վավերագրերին և պատմական սկզբնաղբյուրների վկայություններին: Դեռևս ԺԹ դարի 60-ական թթ. բյուզանդագետ և եկեղեցու պատմաբան Հովսեփ Հերգենռոտերը, հիմնվելով Նիկողայոս Ա-ի ժամանակներից հասած վավերագրերի վրա, ենթադրում էր, որ վերջինիս պապության տարիներին արդեն ուղղակի փոխհարաբերություններ են հաստատվել Հռոմի և Հայոց եկեղեցու միջև⁹, իսկ 1925 թ. էռնեստ Պերելը հրապարակում է այս Պապի կողմից քրիստոնյա ոմն իշխանի ուղղված՝ հատվածաբար պահպանված մի նամակ¹⁰,

⁷ Աշխատության մեջ, ցավոք, չեն օգտագործված հայերենով գրված մի շարք կարևոր ուսումնասիրություններ, ինչպես օրինակ՝ Մ. Օրմանյանի, Ն. Ակիսյանի, Հ. Ոսկյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ա. Կոզյանի, Հ. Անասյանի, Պ. Անանյանի, Ն. Տեր-Ներսիսյանի, Լ. Խաչիկյանի, Անապատականի, Ե. Քասունու, Յու. Վարդանյանի և այլոց աշխատությունները:

⁸ Տարբերակ է, որ հեղինակը չի անդրադառնում Ջ դարի կեսերին տեղի ունեցած Կարմիր Վարդանի ապստամբությանը և այդ իրադարձության նշանակությանը Հայոց եկեղեցու պատմության համար:

⁹ St'a J. Hergenroter, Photius, Patriarch von Konstantinopel, Bd. I, Regensburg 1867, S. 496f.

¹⁰ Բացակայում են թղթի սկզբի և վերջի բանաձևերը: Մինչ այս, նամակի հասցեատեր է համարվել բյուզանդական կայսր Միքայել Գ-ը (842-867), իսկ հետագայում՝ նոր դարձի

որի հասցեատեր է համարում Հայոց իշխանին¹¹: Անդրադառնալով այս վավերագրի և նույն դարաշրջանի հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխ-հարաբերությունների վավերագրերի հաղորդած տեղեկություններին, Պ. Հալֆտերը եկել է այն եզրակացության, որ պապական նամակը Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունուն է ուղարկվել 861 թ., Շիրակավանի ժողովի նախօրյակին¹²: Սակայն մեզ թվում է, որ Աշոտ Ա իշխանաց իշխանին նամակի հասցեատեր Հայտարարելուց առաջ, պետք է ավելի ծանրակշիռ փաստարկներ բերվեն: Թեպետ նիկողայոս Ա-ի թղթում թվարկված շեղումները համապատասխանում են Փոտի կողմից Հայոց եկեղեցուն ներկայացված մեղադրանքներին, այնուամենայնիվ դա լիակատար փաստարկ չի կարող համարվել Աշոտ Ա-ին այդ նամակի հասցեատեր համարելու համար:

Պ. Հալֆտերը Հռոմի հետ Հայոց եկեղեցու մերձեցման կարևոր հանգրվան է համարում 981 թ. Հատերանի ժողովին հայ վանական Սիմեոնի մասնակցության փաստը: Անդրադառնալով ԺԱ դարի առաջին կեսի Հայոց եկեղեցու պատմությանը, հեղինակը թյուրիմացաբար Հայոց Կաթողիկոսների շարքում հիշատակում է նաև Գագիկ Անեցուն (1054-1060)¹³՝ ակներևաբար նկատի ունենալով Անիի վերջին Բագրատունի թագավորին (էջ 112, 357):

Պ. Հալֆտերն իր շարադրանքում անդրադառնում է նաև Կղմմես Գալանոսի ժամանակներից շրջանառության մեջ դրված Գրիգոր է Պապի և Գրիգոր Բ Վկայասեր Կաթողիկոսի փոխհարաբերություններին՝ եզրակացնելով, որ Հայոց Կաթողիկոսը, դաշնակցելով Հռոմին, ցանկացել է հակադրվել բյուզանդական եկեղեցուն (էջ 120): Այս եզրակացության հիմնական

եկած Բուլղարիայի տիրակալը. տե՛ս J.Dujzev, Die Responsa Nicolai I.Papae ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte, Festschrift zur Feier des 200-jährigen Bestandes des Haus-, Hof-, und Staatsarchivs, Bd.I, Wien 1949, S.349-361; նույնի, Medioevo Byzantino-Slavo, Bd.I: Saggi di Storia Politica e Storia e Letteratura Culturale, Roma 1965 (=Raccolta di Studi e Testi), S. 125-48:

¹¹ Nicolae I. Papae Epistolae, ed. E.Perels, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae VI, Berlin 1925, Nr.99 (հղումը ըստ Հալֆտերի): Այս նամակին Հայագիտության մեջ առաջին անգամ մանրամասնորեն անդրադարձել է Վենետիկի մխիթարյան Հ.Պողոս Անանյանը՝ հրապարակելով նաև իր կատարած Հայերեն թարգմանությունը: Տե՛ս Պ. Անանյան, Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսի և Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցությունը Փոտ պատրիարքի և Նիկողայոս Ա պապի հետ, Վենետիկ, 1982, էջ 80-83 (Հայագիտական մատենաշար «Բաղձավեպ», 35): Ցավոք, Պ. Հալֆտերին անծանոթ է այս հրապարակումը:

¹² Հ. Պ. Անանյանն ենթադրում է, որ այս թուղթը պատասխանն է Շիրակավանի ժողովից հետո Հայոց իշխանի Հռոմ ուղարկած նամակի: Ըստ նրա, Նիկողայոս Ա պապի՝ մեզ հետաքրքրող թուղթը Հայաստան պետք է հասած լինի մոտավորապես 865 թ. (տե՛ս Պ. Անանյան, Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսի և Հայոց իշխանաց իշխանի թղթակցությունը, էջ 83):

կռվանը Բաղարշի խնդրի շուրջ երկու Եկեղեցիների միևնույն տեսակետն է: Հեղինակին իրավամբ անհավանական է թվում, սկսած Մատթեոս ՈւռՀայեցուց, Հայ մատենագրության մեջ ավանդված այն վկայությունը, որ Գրիգոր Բ Վկայասերը այցելել է Հռոմ: Գ. Հալֆտերը նաև զարգացնում է այն միտքը, որ Պաշտպանության տոհմի Կաթողիկոսներն իրենց նպատակն են համարում Հռոմի Հետ Դ դարի դաշինքը վերահաստատելու խնդիրը՝ շրջանառության մեջ դնելով «Դաշանց թուղթը»:

Գրքում Հեղինակն ընդարձակաբար անդրադառնում է Հռոմի Պապական Եկեղեցու քաղաքական ծրագրերին, և երկու Եկեղեցիների փոխհարաբերություններն ուսումնասիրվում են այդ ետնախորքի վրա: Պատմական իրադարձությունների ելեկշերը ավելի վառ ու նրբագեղ են դառնում, երբ Գ. Հալֆտերը թեակոխում է խաչակրաց ռազմարշավների դարաշրջան: «Խաչակիրները և տեղական Հայ իշխանները» երթավերնագրում ավելի են որոշակիացվում կողմերի նպատակները: Այստեղ, իմ կարծիքով, փոքր-ինչ գերազանցատվում է, առաջին խաչակրաց ռազմարշավից Հետո, եվրոպական մշակույթի ազդեցությունը Հայկական իշխանական տների վրա: Հեղինակը փորձում է ցույց տալ, թե Ա խաչակրաց ռազմարշավից Հետո Արևելքում լատին Եկեղեցու եպիսկոպոսական և պատրիարքական Աթոռների Հիմնումը որքան նպաստավոր ազդեցություն է ունեցել Հայոց Եկեղեցու Հետ փոխհարաբերությունների մերձեցման խնդրում: Հեղինակն իրավացիորեն երկրորդական չի համարում Բյուզանդական կայսրությանը հակադրվելու կողմերի միտումը: Սակայն, իրադրությունն ավելի շոշափելի դարձնելու համար, կարելի էր նաև անդրադառնալ Եդեսիան, Անտիոքը և Հյուսիսային Ասորիքը խաչակիրներին հանձնելու Հայ ազնվականության և բնակչության ձգտմանը և խաչակիրների առաջնորդների նկատմամբ ունեցած հուսախաբությունը, քանի որ նրանք դավադրաբար սպանում են Եդեսիայի իշխան Թորոսին: Հեղինակն ամենևին չի ծավալվում այն իրողության շուրջ, որ խաչակիրները փաստորեն իրենց օժանդակած բնակչությանը խաբելով են տեր դարձել ՈւռՀային՝ ստեղծելով Եդեսիայի լատին կոմսությունը: Նա չի անդրադառնում նաև ԺԲ դարում Դաշտային Կիլիկիայի համար Ռուբինյան իշխանական տան և խաչակիրների մղած պայքարին¹³:

Գ. Հալֆտերը ուսումնասիրելով իրեն հասու ողջ նյութը, եկել է այն համոզման, որ Հայոց և Հռոմի Եկեղեցիների փոխհարաբերությունների մերձեցումը միշտ ուղիղ համեմատական է բյուզանդական Եկեղեցու Հետ նրանց փոխհարաբերությունների վատացմանը: Այդպիսի մի իրադարձություն էր ստեղծվել նաև 1136-8 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք կատարած ռազմարշավի ընթացքում¹⁴, երբ բյու-

¹³ Այդ մասին տե՛ս Ա. Ա. Բոգդյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 90-70-ական թթ., Երևան, 1988, էջ 80-87, 164-180:

¹⁴ Գ. Հալֆտերը չի անդրադարձել ռազմարշավի շուրջ գրված ծովածավալ դրականությանը և, հետևելով այդ Հարցին կողմնակիորեն անդրադարձած Ա. Տեր-Միքելյանի, Ս. Տեր-Ներսիսյանի, Բ. Համբլունի և Կլ. Մուրաֆյանի աշխատանքներին, Բյուզանդական

գանդական կայսրը իր իշխանությունն էր պարտադրում նաև Անտիոքի պատրիարքական Աթոռին՝ ստիպելով այն վերագարձնել հունական եկեղեցու տնօրինությանը: Այս տարիներին Հռոմի իրավասությունից փորձում է դուրս գալ նաև Անտիոքի լատին Պատրիարք Ռալֆ Դոմֆրոնտը՝ փորձելով իր հավակնությունները հիմնավորել այն ավանդույթի վրա, որ Անտիոքի Աթոռը դիտվում է որպես Պետրոս առաքյալի առաջին նստավայր¹⁵, և դրանով իսկ հակադրվել է Հռոմի Պապի իշխանությանը: Ըմբոստ Պատրիարքի նկրտումներին վերջ դնելու միտումով, Հռոմի Պապ իննուկենտիս Բ-ը Արեելք է ուղարկում Օստիայի կարդինալ-արքեպիսկոպոս Ալբերիկին, որը 1140 թ. նոյեմբերի 30-դեկտեմբերի 2-ին հրավիրած ժողովում պաշտոնանկ արեց Ռալֆ Դոմֆրոնտին: Միաժամանակ Ալբերիկ Օստիացին, ըստ Պ. Հալֆտերի, իր հրավիրած ժողովների մասնակիցն է դարձնում նաև Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունուն և նրա եղբայր Ներսես Շնորհալուն: Այս դրույթը հիմնավորելու համար Պ. Հալֆտերը վկայակոչում է նաև Վիլհելմ Աուրացու մինչ այս շրջանառության մեջ չմտած ուղղակի վկայությունը¹⁶, անդրադառնում Ալբերիկ Օստիացու երուսաղեմում հրավիրած ժողովին, որին Հայոց Կաթողիկոսի մասնակցությունն անկասկած է համարում¹⁷: Գրքի հեղինակը մանրամասնաբար քննարկում է նաև իննուկենտիս Բ Պապի՝ Գրիգոր Գ Պահլավունուն գրած նամակը, որը պահպանվել է միայն Հայերեն քնագրով: Հետևելով Գ. Ամատունուն, Պ. Հալֆտերն այդ նամակը թվագրում է 1141 թ. սեպտեմբերի 25-ով և վավերագրի Հայերեն թարգմանության հեղինակ է համարում Ներսես Լամբրոնացուն: Իհարկե, Հայտնի է, որ Տարսուսի արքեպիսկոպոսն այդ թուղթը ներմուծել է իր ժողովածուի մեջ, սակայն նույն Հաջողությամբ կարելի էր նաև հնթագրել, թե վավերագրի թարգմանիչը Ներսես

ազմարշավը թվագրում է 1137 թ.: Այս իրադարձության թվագրության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Բողոյան, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը..., Իրևան, 1988, էջ 102-113:

- 15 B.Hamilton, Ralph of Domront, Patriarch of Antioch (1135-1140), տե՛ս Nottingham Medieval Studies 29 (1984), S.10; R.Hiestand, Ein neuer Bericht uber das Konzil von Antiochia, տե՛ս Annuario Historiae Conciliorum 19(1987), S.329-335 (տե՛ս Հղումը ըստ Պ.Հալֆտերի):
- 16 Guillaume de Tyr, Chronique, éd.R.B.C.Huygens, Identification des sources historiques et déterminations des dates par H.M.Mayer et G.Rösch, Trvrnholti 1986 (=Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, LXIII), S.245:
- 17 Ի տարբերություն Պ. Հալֆտերի, Ժ. Դեգեյանն Անտիոքում հրավիրված ժողովը թվագրում է 1139 թ. նոյեմբերի 30-ով, իսկ երուսաղեմից՝ 1140 թ. ապրիլով (տե՛ս G.Dédéyan, Le rôle complémentaire des frères Pahlawuni Grégor III, catholico, et saint Nersès Snorhali, coadjuteur, dans le rapprochement avec les latins, à l'époque de la chute d'Edesse(v.1139-1150), REArm, N.S.XXIII(1992), p.241):

Շնորհալին է՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պապական թղթում նրա մասին խոսվում է իբրև լատիններեն լեզվի հմուտ գիտակի¹⁸:

Հռոմի հետ Հայոց կաթողիկոսարանի վարած բանակցությունների հաջորդ փուլը թվագրվում է 1145 թ. նոյեմբերով: Այս բանակցությունների շարժիչ հանգամանքների մեջ ևս, ըստ Պ. Հալֆտերի, քիչ դեր չի կատարել Հայ-բյուզանդական հակամարտությունը, որում Հռոմի Պապ Եվգենիոս Գ-ն իր համար ընտրել էր Հաշտարար դատավորի դերը: Բաղարջի հարցը մնում էր Հռոմի և Հայոց եկեղեցիների մերձեցման կարևորագույն կետ: Հետագայում է, որ այսուհետև Հայոց եկեղեցին ավելի հաճախ է հիշատակվում պապական վավերագրերում¹⁹: ԺԲ դարի 60-70-ական թվականներին Հայ-բյուզանդական եկեղեցական միութենական բանակցությունների անարդյունք-ելքից հետո, Բյուզանդական կայսրությունում կրկին հալածանքներ են սկսում Հայոց եկեղեցու դեմ, և Հռոմիկայում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը 1184 թ. իբրև դեսպանագնաց Հռոմ է ուղարկում Փիլիպպուպոսի (այժմ՝ Պլովդիվ) արքեպիսկոպոս Գրիգորին²⁰: Մեզ է հասել այդ դեսպանագնացությունից հետո Գրիգոր եպիսկոպոսի Հռոմից բերած Լուկիոս Գ-ի թուղթը, որը պահպանվել է միայն Ներսես Լամբրոնացու հայերեն թարգմանությամբ: Ելնելով այս վավերագրերի բովանդակությունից և այն համեմատելով Գրիգոր է և Իննոկենտիոս Բ Պապերից հասած նամակների հետ, Պ. Հալֆտերը եզրակացնում է, որ այս շրջանում Հայ-Հռոմեական փոխհարաբերությունները նոր որակ են ստանում. Հռոմի Պապ Լուկիոս Գ-ը Հայոց եկեղեցին վերցնում է իր հովանու ներքո, Կաթողիկոսին անվանում իր եղբայրը՝ ուղարկելով նրան պալիում և միթրա: Այս ավանդույթը շարունակվում է, և հետագա Կաթողիկոսները ևս ստանում են իշխանությունն ունյանման նշաններ: Լուկիոս Գ-ի նամակում Հռոմի եկեղեցու պահանջները մնում են նույնը՝ ա) պատարագի գինուն շուր խառնել, բ) Սբ. Մնունդը տոնել դեկտեմբերի 25-ին²¹: Լուկիոս Գ-ը Հռոմիկա է ուղարկում նաև Հռոմի եկեղեցու ծխարանը՝ առաջարկելով Հայոց եկեղեցու տոնացույցն ու ծեսը հարմարեցնել Հռոմեականին: Լատին ծխարանի թարգմանությունը Ներսես Լամբրոնացու կողմից իրապես նոր քայլ էր Հայ-

¹⁸ ՄԴ-1026, թղ. 230բ, հմտ. Ա. Տէր-Միքելեան, Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղութեան համար, «Արարատ», 1893, էջ 197-198:

¹⁹ G.Morin, Le Discours d'Ouverture du Concile Général de Latran (1179) et l'Oeuvre littéraire de Maître Rufin, évêque d'Assise, տե՛ս Mémoire della Pontifica Accademia Romana di Archeologia, Bd.II(1928), S.120, ծան. 54 (հղումը ըստ Պ. Հալֆտերի):

²⁰ Այս փոխհարաբերություններում Փիլիպպուպոսի դերի մասին տե՛ս Ա. Ա. Բոգոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1185-1178 թթ.), Երևան, 1985, էջ 206-221:

²¹ Պեսք է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ Հռոմի եկեղեցին մինչև ԺԲ դարի վերջը որևէ հավատարմական զիջում չի պահանջում Հայոց եկեղեցու դավանանք անվանելով ուղղափառ:

Հռոմեական փոխհարաբերություններում, քանի որ այդ բնագրերն այնուհետև լայնորեն օգտագործվում է ժԳ դարում շրջանառության մեջ մտած և հայագիտությանը հայտնի Սսի Մաշտոցում: Լուկիոս Գ Պապի իշխանության տարիներին հայ-Հռոմեական եկեղեցական բանակցությունների արձագանքները ժԳ դարի հայ մատենագրության մեջ, հատկապես Վարդան Արևելցու մոտ, Պ. Հալֆտերը դիտում է «Ղաշանց թղթի» ազդեցության արդյունք: Ըստ այդ միտումի, Հայոց Կաթողիկոսներն արդեն ժԲ դարի վերջից ձգտում են գլխավորել արևելյան մյուս եկեղեցիները՝ օգտագործելով Հռոմի եկեղեցու հեղինակությունը: Անշուշտ, ուշագրավ է նաև Պ. Հալֆտերի այն պնդումը, որ Գրիգոր Թ Պապը 1238 թ. փորձել է «Ղաշանց թուղթը» օգտագործել Ֆրիդրիխ Բ-ի դեմ իր պայքարում²²:

Հայոց եկեղեցու հեղինակությունը Հռոմի եկեղեցու աչքում հետզհետե բարձրանում է Գ խաչակրաց ռազմարշավի նախօրեին: Արդեն Կղեմես Գ-ի համար Կիլիկյան Հայաստանը դիտվում է Հռոմի և խաչակրության հիմնական դաշնակիցը: Հռոմի հետ փոխհարաբերությունները թևակոխում են մի այնպիսի դարաշրջան, երբ մասնատված խաչակրաց իշխանությունները թուլանում էին՝ կորցնելով տարածքներ, իսկ Ռուբինյան Հայկական իշխանությունը օրեցօր հզորանում էր: 1187 թ. Հուլիսի 4-ին Սալահ ադ-Դինը Հատինի ճակատամարտում պարտության մատնեց Երուսաղեմի թագավորությանը և նվաճեց Արևելքում խաչակրաց պետությունների տարածքների մեծ մասը: Հռոմի պապության աչքում մուսուլմանական աշխարհի դեմ պայքարի առաջամարտիկը դարձավ Կիլիկիայի Հայկական իշխանությունը և Հայոց բանակը, որի ռազմական հաջողությունները մասին հարգանքով են խոսում դարաշրջանի սկզբնաղբյուրները²³: Այս առումով ուշագրավ է Կղեմես Գ-ի՝ Հայոց Կաթողիկոսին և Լեոն իշխանին հասցեագրած նամակները, որոնց մեջ Պապը կոչ է անում աջակցել Գ խաչակրաց ռազմարշավին: Այս նամակները հայերեն է թարգմանել Ներսես Լամբրոնացին և Լատին Մաշտոցի հետ միասին գետեղել վերոհիշյալ ժողովածուի մեջ: Պ. Հալֆտերն այս վավերագրերը թվագրում է 1189 թ. մայիսի 29-ով:

Գրքի այս մասում քննարկվում են նաև Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության և Հայոց Կաթողիկոսարանի փոխհարաբերությունները ոչ միայն լատին Արևմուտքի և խաչակիրների հետ, այլ նաև մուսուլմանական Արևելքի պետությունների հետ: Հեղինակն անդրադառնում է Կիլիկիայի և Հյուսիսային Հայաստանի՝ եկեղեցական միության նկատմամբ

²² Այս կապակցությամբ Պ. Հալֆտերը հղում է հետևյալ հետազոտությունը. R. Hiestand, Die Integration der Maroniten in die römische Kirche. Zum ältesten Zeugnis päpstlichen Kanzlei (12. Jahrhundert), in: *Orientalia Christiana Periodica*, 54 (1988) S. 139-141.

²³ Der-Nersessian, The Kingdom S. 644; Wilhelm Tyrensis Chronicon (=Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis, Bd. LXIII), 12, 18, S. 568, տող 11:

ունեցած հակամետ քաղաքական դիրքին: Այստեղ Պ. Հալֆտերը հարցը շատ է պարզեցրել՝ բացարձակեցնելով ԺԲ դարի Բ կեսին կաթոլիկ եկեղեցու և արեւմտաեւրոպական մշակույթի ազդեցությունը Կիրիկյան Հայաստանում ու դրան հակառակ՝ մոսկովմանկան բարքերի փոխառումը Հյուսիսային Հայաստանում: Այս դարաշրջանում բախվում էին Հայոց եկեղեցու ներսում ձևավորված երկու համագոր ուղղություններ, որոնք Հայոց եկեղեցու և մշակույթի ինքնություն ապահովման համար տարբեր դեղատոմսեր էին առաջարկում: «Ձորագետցիները», որոնք բնակվում էին զուտ Հայկական միջավայրում, սակայն վրաց պետության հովանու ներքո, դեմ էին ամեն կարգի ծիսա-դավանական զիջման, իսկ «կիրիկեցիները», ապրելով արևելաքրիստոնյա տարբեր ժողովուրդների միջավայրում, Հայոց ազգային և մշակութային վերելքը կապում էին Կիրիկիայում հաստատված այլ եկեղեցիների և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների հետ հաստատվելիք կապերի հետ՝ աջակցելով նրանց հետ մերձենալուն:

Պ. Հալֆտերը, հիմնվելով Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանության» և Լեոն Բ իշխանին ուղղված նամակի տեղեկությունների վրա, Հայոց եկեղեցում Տարսուռի եպիսկոպոսի կատարած բարենորոգումների մասին վիճաբանությունները համարում է ծիսական տարբերությունների վերացում Հռոմի պապական եկեղեցու նմանողությամբ: Նման պնդումը, իմ կարծիքով, չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Բանն այն է, որ և՛ «Ատենաբանութեան» մեջ, և՛ Լեոն Բ իշխանին ուղղված թղթում հիմնականում խոսվում է Հայոց եկեղեցու և հույն-օրթոդոքս եկեղեցու փոխհարաբերությունների մասին: Այդ տեսանկյունից կասկածի է ենթակա նաև Պ. Հալֆտերի այն պնդումը, որ «Ատենաբանութիւնն» ընթերցվել է ոչ միայն 1178 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Հռոմկլայի ժողովում²⁴, այլ նաև 1196 թ. Հռոմի եկեղեցու հետ միություն կնքելու նպատակով հրավիրված Տարսուռի ժողովում²⁵: Խնդիրն այն է, որ Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանությունն» ամբողջովին հարմարեցված է հույների պահանջած ինը կետերին: Այս հանգամանքը հատկապես ակնհայտ է, երբ անդրադառնում ենք բաղարջի խնդրի նկատմամբ Ներսես

24 Պ. Հալֆտերը, հետևելով ԺԲ դարում Հայադիտության մեջ ընդունված թվագրությանը, որն անցել է նաև եվրոպական միջնադարագիտության, Հռոմկլայի ժողովի տարեթիվ է համարում 1179 թ.: Իմ ուսումնասիրության մեջ, բերելով պահպանված վկայությունները, այդ ժողովը թվագրում եմ 1178 թ. ապրիլի երկրորդ տասնօրյակով (տե՛ս Ա. Բոգոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1185-1178), Երևան, 1996, էջ 183-185):

25 Դեռևս դարակիրին հայտնի էր Ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանութիւնը» որպես Տարսուռի ժողովում ընթերցված վավերագիր: Սակայն Հ. Ն. Ակինյանը կարողացավ համոզիչ կերպով ապացուցել, որ այդ վավերագրի մինչ այդ չընթանալու մեջ եղած վերնագիրը ուշ ժամանակների խմբագրություն է. իսկ 1205 թ. այս երկի ընդօրինակության վերնագրում Տարսուռի ժողովի մասին որևէ ակնարկ չկա (տե՛ս Ն. Ակինյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1985, էջ 188-197):

Համբարնացու մոտեցմանը²⁶: Պետք էր նաև ընդգծել, որ մինչև ԺԲ դարի վերջը Հռոմի պապությունը Հայոց եկեղեցու հավատաբանությունը համարում է ուղղափառ և դավանաբանական զիջումներ չի պահանջում:

Կղեմես Գ-ի խաչակրաց նախաձեռնությունները բազմակողմանի էին, սակայն պապական կուրիայի հետաքրքրությունը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ ավելի է ուժեղանում Իննոկենտիոս Գ Պապի իշխանության տարիներին (1198-1216): Մեզ է հասել այս Պապի թղթակցությունը Լևոն Ա Թագավորի, Գրիգոր Զ Ապիրատի և Սսի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի հետ: Պ. Հալֆտերը քննարկում է այդ ժամանակաշրջանի պապական վավերագրերը և անդրադառնում Լևոնի Թագադրության ժամանակին ու հանգամանքներին (էջ 189-245): Պ. Հալֆտերը Լևոնի Թագադրությունը Մայնցի արքեպիսկոպոս Կոնրադ Վիտելսբախի ձեռքով թվագրում է 1198 թ. Հունվարի 6-ով, անդրադառնում Կիլիկիայի և Անտիոքի հակամարտությանը ԺԲ դարի վերջին²⁷ և ցույց տալիս, որ Կոնրադ Վիտելսբախը հանդես է եկել երկու կողմերի միջև միջնորդի դերում²⁸: 1197 թ. դեկտեմբերին Հայոց եկեղեցու և Հռոմի միջև կնքված միությունից հետո, 1198 թ. Հունվարի 6-ին, Մայնցի արքեպիսկոպոսն Անտիոքում Թագավոր է օծում Լևոնին (էջ 234): Ականատես լատին պատմիչներն ու մեզ հասած վավերագրերը Հայոց Թագավորի Թագադրումը համարում են Կաթոլիկ եկեղեցու փառավոր հաղթանակը (էջ 243-245): Հռոմի Պապին ուղարկված Կաթոլիկոսի հավատարմագրերը, ըստ Պ. Հալֆտերի, Լևոնի Թագադրության և եկեղեցիների միության կարևոր վավերագիր է: Այն Թարգմանվել է Հայերենից լատիներենի²⁹: Պ. Հալֆտերն այդ երդմագիրը թվագրում է 1198 թ. փետրվարով, երբ Հայոց Կաթոլիկոսը չգիտեր Կոնստանտին Գ-ից հետո պապական Աթոռը զբաղեցնող հոգևորականի անունը (էջ 251): Կոնրադի և պապական կուրիայի նպատակն էր, ամրացնելով Կիլիկիայի պետությունը՝ հենակետ ստեղծել Երուսաղեմը զբաղեցնող համար (էջ 257): Չափազանց հետաքրքիր է Պ. Հալֆտերի այն պնդումը, որ Կոնրադ Վիտելսբախը Լևոնին Թագավոր է օծել ոչ թե Հռոմի Պապի, այլ՝ Գերմանական կայսրության անունից³⁰: Քննարկելով վավերագրերը, Պ. Հալֆտերը եկել է այն եզրակացության, որ պապության և Կիլիկիայի

²⁶ Հայերեն բնագիրը խաչերեն Թարգմանության մեջ՝ Orazione Sinodale di S.Nierses Lambronense arcivescovo di Tarso in Cilicia / Recata in Lingua Italiana dall'Armena ed illustrata con annotazioni dal P.Pasquale Aucher, Venezia 1812, p. 130-131.

²⁷ Cahen, La Syrie S.591-595.

²⁸ Arnoldi Chronica Slavorum S.212; Die Register Innocenz' III.2. Pontificatsjahr, Nr.242(252) S.465-47; Fontes CICO II, App.I Nr.7 S.560.

²⁹ Die register Innocenz' III. 2. Pontificatsjahr S. 404-406.

³⁰ Liher iurum reipublicae Genuensis ed. E.Ricotti, Bd.I, Augustae Taurinorum 1854 (=Historiae Patriae Monumenta, Tom.VII), S. 468 f.

Թագավորության միջև չէին կարող լինել վասալական փոխհարաբերություններ: Կիլիկիայի Թագավորը կայսեր ստորական էր (էջ 265-269)³¹:

Պ. Հալֆտերը, վերլուծելով ԺԲ դարի Բ կեսի Հայ-Հռոմեական բանակցությունների տրամաբանությունը, փոխհարաբերությունների առաջին քայլ է համարում Լուկիուս Գ-ի և Գրիգոր Դ-ի բանակցությունները, որոնք Վարդան պատմագիրը համարում է Սեղրեստրոսի և Գրիգոր Լուսավորչի դաշինքի վերահաստատում: Հաջորդ քայլ է դիտվում Կոնստանտին Գ-ի և Լևոն Բ իշխանի փոխհարաբերությունները, երբ Պապի կողմից Թագավորության ճանաչման դիմաց Եկեղեցիների միության դաշինք է կայացել: Բուև Հայաստանում շարժում է սկսվում միության դեմ, որը 1113 թվականից ոգեշնչում են Աղթամարի Կաթողիկոսները, իսկ 1193 թ. Հաղթատ ու Սանահին վանքերը՝ Բաբսեղ Անեցու ղեկավարությամբ³²: Իկոնիայի սուլթանությունը 1198 թ. միջամտում է Հայոց Եկեղեցու ներքին գործերին՝ հակաթու Կաթողիկոս դարձնելով Անանիային³³: Ըստ Պ. Հալֆտերի, արդեն ԺԳ դարի առաջին կեսին Հայոց Եկեղեցին Հռոմի հանդեպ 1198 թ. վերցրած իր պարտականությունները չէր կատարում³⁴:

Երբ 1226 թ. Հեթումյաններն անցան իշխանության գլուխ, Եկեղեցական միությունը դեռևս դիտվում էր արտաքին քաղաքական որոշում³⁵: ԺԳ դարի կեսերից Հռոմի պարտադրանքով Հայոց Եկեղեցական ժողովներում քննարկման են դրվում մի շարք դավանաբանական հարցեր: 1243 թ. Կոստանդին Ա Կաթողիկոսը հրավիրում է Ասի Եկեղեցական ժողովը, իսկ 1251 թ. քննարկում իննուկենտրոս Դ-ի պարտադրած «filioque»-ի խնդիրը: Ուշադրով է նաև այն հանգամանքը, որ վերջին հարցի քննարկման ժամանակ անցել է Վանական վարդապետի ձևակերպումը, որը համապատասխանում է Շիրակավանի ժողովի որոշմանը: Հեղինակի ուշադրությունը չի գրավել նաև այն փաստը, որ ԺԳ դարի Կիլիկյան աստվածաբանների մի նշանակալի մասը (Վարդան Արևելցի, Մխիթար Տաշրացի և ուրիշներ) ծագումով Հյուսիսային Հայաստանից էին և փորձում էին անցկացնել Հյուսիսային Հայաստանի ծիսա-դավանադանական տեսակետները:

³¹ Եվր-պալում վասալական հարաբերությունների մասին տե՛ս S.Hauser, Staufische Lehnspolitik am Ende des 12.Jahrhunderts, Tübingen 1986; LScheidt-Wulkopf, Lehnrechtliche Beziehungen der frankisch-deutschen Könige zu anderen Staaten vom 9.bis zum Ende des 12.Jahrhunderts, Marburg 1948(=Marburger Studien zur älteren deutschen Geschichte hg.von B.Stengel, II. Reihe 9. Stück), S.93; H.Mitteis, Der Staat des hohen Mittelalters, 11. unveränderte Auflage, Darmstadt 1986, S.173.

³² Tournebize, Histoire S.235f.; Hamilton, The Armenian Church S.64; Cuneo, Zarian, Uluhogian, Thierry N und M., Amé, S. 77.

³³ Berberian, La Patriarcat arménien du Sultanat de Roum, տե՛ս REArm., N.S.3(1966), S.239.

³⁴ Հմտ. նաև Cannuyer C., Les Arméniens dans l'Historia Orientalis de Jacques de Vitry, տե՛ս REArm., N.S.17(1983), S.197-199

³⁵ Sempad, Shronik S.648; Hamilton, The Armenian Church, S.78.

ԺԳ դարի 40-ական թվականներից Մերձավոր Արևելքում կարևոր դեր են սկսում խաղալ մոնղոլները, որոնց հետ Կիլիկիան ԺԳ դարի 40-ական թթ. դաշինք հաստատեց: Եվրոպան փորձեց օգտվել այդ իրադարձություններից: 1248 թ. Լյուդովիկոս Թ-ն, հասնելով Կիպրոս, ընդունեց ժամանած Հայկական դեսպանությանը: Հիշարժան է, որ այդ բանակցություններին մասնակցել են նաև Անտիոքացիները: 1260 թ. Այն Ղալութի ճակատամարտից հետո, երբ մամլուկները հաղթանակի հասան, մոնղոլների հետ կապված հույսերը ի դերև ելան:

Հիշյալ ճակատամարտից մեկ տարի անց Աքքա է գալիս պապական նվիրակ Թովմաս Լենտինացին, որի հետ հանդիպեցին Կիլիկիայի թագավորի դեսպանը և կաթողիկոսական նվիրակ Մխիթար Սկևռացին (Տաշրացի)³⁶: Այս բանակցություններում քննարկվում էր Հռոմի եկեղեցու առաջնության հարցը. այստեղ Մխիթար Սկևռացին հիմնավորում էր Հայոց եկեղեցու առաջնականության դրույթը: 1260 թ. Ալեքսանդր Դ Պապը եվրոպական տերություններին կրկին կոչ է անում օգնության հասնել Արևելքի քրիստոնյաներին³⁷: Մխիթար Սկևռացու երկից երևում է, որ քաղաքական իրավիճակը ազդել է Հայոց եկեղեցու դիրքի վրա: Լիոնի Բ ժողովին Հայերը ներկայացուցիչ չեն ուղարկում, սակայն փոխհարաբերությունները բավական սերտ են գերմանական վանական կարգերի հետ: Հռոմը և Կիլիկիան միասնական ուժերով են հանդես գալիս մամլուկների դեմ: Հայերը Մառիի կիրճում պարտություն են կրում և ստիպված պայմանագիր կնքում մամլուկների հետ:

Արդուևի ժամանակ շարունակվում էր Հայ-մոնղոլական դաշինքը³⁸: Ստեփան Դ Կաթողիկոսը (1290-1293) նամակ է գրում Պապին, և Հռոմկայում տեղի է ունենում միության եկեղեցական ժողով³⁹: 1291 թ. Աքքայի անկումով և Արդուև խանի մահով փոխվում է իրադրությունը: 1292 թ. գարնանը Հռոմկյան գրավում են մամլուկները: 1307 թ. տեղի է ունենում Սսի միութենական ժողովը⁴⁰, որն իր ողջ հույսը կապում էր արդեն լատին եվրոպայի հետ: Ուղղափառ են Հայտարարվում առաջին յոթ Տիեզերական ժողովները, պատարագի ժամանակ պարտադիր է համարվում ջրախառն գինին:

³⁶ RHC, Doc.Arm.,Bd.I, S.689-698. Այս դեսպանագնացության աշխարհարար թարգմանությունը տե՛ս Ա. Բողոյան, Մխիթար վարդապետ Տաշրացին (Սկևռացին)՝ Հայոց եկեղեցու նվիրապետական կառույցի պաշտպան, Գանձառար, Կ (1984), էջ 137-157, 2 (1986), էջ 403-420:

³⁷ Menko, Chronicon Werumensium, MG SS XXIII, S. 547-549; A.Pollthast, Regesta Pontificum Romanorum...,Bd.I, Nr.17964.

³⁸ Weiers, Die Mongolen im Iran S.317-322.

³⁹ Tournebize S. 300-301; Bundy, Armenian Relations S.28; Petit, Art."Arménie.Conciles"Sp.1391; RHC, Doc.Arm., Bd.I, S. 553-555 Z.138-227.

⁴⁰ D.D.Bundy, The Council of Sis, in: Laga/Munitz/Van Rompay, After Chalcedon, S. 51; Hamilton, The Armenian Church S. 85; Balgy, Historia doctrinae S.301-312.

Ավանդապալանները ընդդիմանում էին լատինների հետ միությանը: 1309 թ. ավանդապալանները Սսում հրավիրում են հակադիր եկեղեցական ժողով: Սակայն 1316 թ. Սղանայի և 1342 թ. Սսի ժողովները կրկնեցին 1307 թ. ընդունված որոշումները: Պայքար ծավալվեց երկու կուսակցությունների միջև⁴¹: Ըստ Հալֆտերի, լատինասերները (կամ ունիթորները) կարծում էին, թե եկեղեցական միությամբ հնարավոր կլինի ռազմական մեծ օգնություն ստանալ Արևմուտքից:

Ճակատագրի ծաղրով երկու կուսակցությունների պայքարը թուլացրեց Կիրիկիայի թագավորությանը: Ունիթորները հաստատվեցին Նախիջևանում և սկսեցին զբաղվել լայն գրական գործունեությամբ⁴²: Նրանց երկերում ավանդապալանները սկզբում մեղադրվում էին 19 ծխադավանաբանական սխալներում: Ներսես Պալիանենցի Ավինյոն այցելությունից հետո, շրջանառության մեջ դրվեցին Բենեդիկտոս ԺԲ Պապի՝ Հայերին ներկայացրած 117 մեղադրանքները⁴³: Դրությունն ավելի օրհասական դարձավ, երբ քաղաքական իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցրեցին Լուսինյանները: Սսում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը փորձում էր Մեսրոպ Ա Կաթողիկոսի (1359-1372) իշխանության տարիներին վերականգնել Հայոց եկեղեցու հեղինակությունը:

Կիրիկյան Հայաստանի քաղաքական պատմության մեջ Գ. Հալֆտերը, հետևելով իր նախորդներին, առանձնացնում է մի շարք առանցքային հանգրվաններ: Մլեհի Ժամանակ Կիրիկիայի Հայկական պետությունն իր նպատակներին հասնելու համար ընտրեց Հալեպի կառավարիչ Նուր ադ-Դինի հովանավորությունը, սակայն այդ քաղաքականությունը ավարտվեց ձախողումով⁴⁴: Այս հանգամանքն արդեն իսկ վկայում է այն մասին, որ Կիրիկիայի Հայկական պետությունն արդեն ԺԲ դարում մի կողմից նպատակ ուներ պահպանել երկրի տարածքները մուսուլմանական շրջապատման մեջ, իսկ մյուս կողմից՝ մշակութային ամբողջականությունը, որը փտանդվում էր խաչակիր քրիստոնյաների կողմից: Ըստ Գ. Հալֆտերի, 6.01.1198-ի թագադրումով Հայկական թագավորությունը չմտավ խաչակրաց Արևելքի պետությունների կազմի մեջ: Մոնղոլների հետ դաշինքը նոր հռանկարներ բաց արեց Կիրիկիայի

⁴¹ Այդ երկու կուսակցությունների մասին տե՛ս D.D.Bundy, The Anonymous Life of Georg Skewrac'i in Erewan 8356. A Study in Medieval Armenian Historiography and History, in: REArm., N.S.18(1984), S.497f, ders., Hetums La Flore Des Estoires De la Terre D'Orient. A Study in Medieval Armenian Historiography and Propaganda, in: REArm.N.S.20(1986/ 87), S. 223-235.

⁴² M.Oudenrijn, Uniteurs et Dominicains d'Arménie, Oriens Christianus, 40(1956), S.94-112; 42(1958), S.110-133; 43(1959), S.110-119; 45(1961), S.95-108; 46(1962), S.99-116; Petrowicz, I Fratres Unitores S.309-347.

⁴³ Winkler, The political Influence S.120-124; Balgy, Historia doctrinae S.81-86; Հմմտ. նաև Թ. Անասեան, Հայոց մուրթական համարուած գրքերի ըստ լատինական մի Հին ցուցակի, տե՛ս Նույնի՝ Մանր երկեր, Լոս Անջելես 1987, էջ 303-308:

⁴⁴ Mutaftian, La Cilicie S.400-402; Der-Nersessian, The Kingdom S.642f.

Հայոց թագավորության առջև, սակայն փառավոր ժամանակներն ավարտվեցին 1266 թ. սուլթան Բեյրարսի ներխուժումով, որից հետո Կիլիկիան սկսեց կենաց-մահու կռիվ մղել սեփական անկախության համար: Հեղինակին հետաքրքրող հարցերից մեկն էլ այն է, թե Հայոց պետությունը որքանո՞վ էր ձուլվել լատին Արևելքի պետությունների հետ, քանի որ մոնղոլների ժամանակ Կիլիկիայի Հայկական պետությունը, ճանաչելով վերջիններիս գերագահությունը, ցանկանում էր մոտեցնել քրիստոնեական Արևելքի և Արևմուտքի շահերը:

Եկեղեցու միութայն Հարցում Հայոց եկեղեցին չէր ցանկանում ընդունել Հռոմի գերագահությունը, չնայած վերջինս արդեն ԺԲ դարի վերջից փորձում էր իր կառուցվածքի մեջ մտցնել Հայոց եկեղեցական կազմակերպությունը: Պապության՝ նման քաղաքականությունն անընդունելի էր ոչ միայն եկեղեցու, այլ նաև Կիլիկիայի Հայկական պետության համար: Հայոց եկեղեցին Հռոմի հետ դիվանագիտական փոխհարաբերությունների ընթացքում փորձում էր սեփական ինքնությունը ապահովել Անտիոքի պատրիարքության իրավասությունների ձեռք բերման ճանապարհով: Նման ակնկալիքներով կարելի է բացատրել նաև ԺԲ դարի վերջի⁴⁵ և ԺԳ դարի սկզբի Կիլիկիայի Հայկական իշխանության երկարատև պատերազմները Անտիոքի գահի համար խաչակրաց նույնանուն դքսության դեմ: Չափազանց կարևոր է հեղինակի այն եզրակացությունը, որ 1198 թ. Հայոց թագավորությունը ճանաչվել է ոչ թե Հռոմի պապության, այլ Գերմանական կայսրության ստորակա:

Հռոմի հետ Հայոց եկեղեցու փոխհարաբերություններն ավելի շոշափելի դարձնելու համար արժեք նաև դրքի վերջում բերել Հռոմի Պապերի և Հայոց Կաթողիկոսների պահակալման ցանկերը, պահպանված վավերագրերի համառոտ նկարագրությունները: Աշխատանքն ավելի կշահեր, եթե հեղինակը նաև քարտեզագրեր ուսումնասիրված նյութը:

Մատնանշված ցանկությունները և դիտողությունները, սակայն, չեն նսեմացնում կատարված մանրակրկիտ աշխատանքի արժեքը. այն կարևոր քայլ է Հայոց եկեղեցու և Հռոմի պապության բազմադարյան պատմության ուսումնասիրության բնագավառում և կարող է լրացուցիչ խթան հանդիսանալ այդ փոխհարաբերությունների հետազա ուսումնասիրության ասպարեզում: Ծանկանք հեղինակին նորանոր աշխատություններ:

45 Արդեն ԺԲ դարի 70-ական թվականներին Անտիոքի պատրիարքության նկատմամբ Հայոց եկեղեցին հավակնություններ է ներկայացնում Բյուզանդական կայսրությանը: Այդ մասին ավելի ճանաչման արժանի տե՛ս Ա. Ա. Բոգոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165-1178), Երևան, 1995, էջ 192-205: